

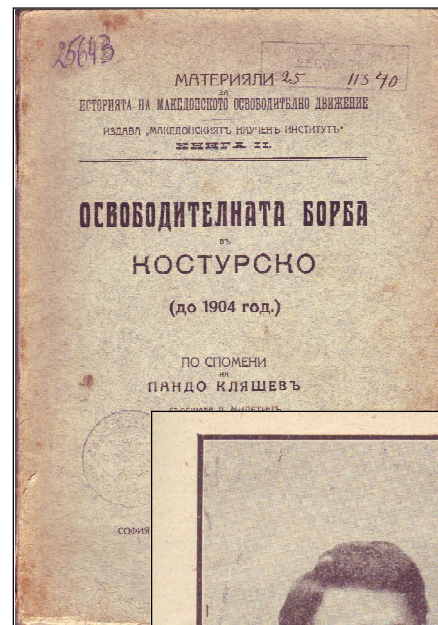

ЗА ПРИРОДАТА НА СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИТЕ МЕМОАРИ С КРАЕВЕДСКО СЪДЪРЖАНИЕ

н.с. Живка Рагева

Мемоарите, в частност мемоарите с краеведско съдържание, принадлежат към личните документи на човека, които свидетелстват за неговия живот дори и след смъртта му (1). В същото време те са свободно изградени текстове – отделните описания в тях не са резултат от научно дирене, често се основават на детството и носят романтичната представа за махалата, селото, града. В този смисъл мемоарният дискурс се отличава със своята синкретичност, елементите завършеност, подреденост не са задължителни за него. Факторите, на които е подчинен, са други и сред тях на първо място ще посочим *преднамереността*, чиято проява е убедителна и повсеместна.

Тези трудове са резултат не от временна емоция, а от ясно определена цел, произтичаща от индивидуалните качества и личностната нагласа на мемоариста. Примерите за това са много. Българинът от Костур Пандо Кляшев притежава добро образование (завършил е Солунската гимназия), но не пристъпва към собственооръчно записване на спомените си. Причина за това можем да потърсим в индивидуалността на младежкия му темперамент (бил е само на 22 години) и в отдадеността на борбата за освобождение на Македония. Войводата носи в себе си съзнанието за обреченост и държи да документира важното от живота си. След разгрома на Илинденското въстание, в което взема дейно участие, той пребивава в София само няколко месеца. Често повтаря, че бърза да се върне в родния край, „за да сложи костите си в жертва на недоизкараното още народно дело“, но намира време и осъществява поредица от срещи с Любомир Милетич,

по време на които отговаря на предварително подготвени въпроси, и разказва преживяното с цел да бъде точно записано и публикувано. Три години по-късно той наистина загива в битка с турците (2). Ст. Заимов също оценява безпогрешно историческото значение на последните години от робството и революционните борби, затова води дневници и записва преживяното още от времето на второто си заточение. Запазени са три тетредки от 1876 и 1878 г. с данни за хайдушките чети, въстанието в Сливенско и за Ботевата чета (3).

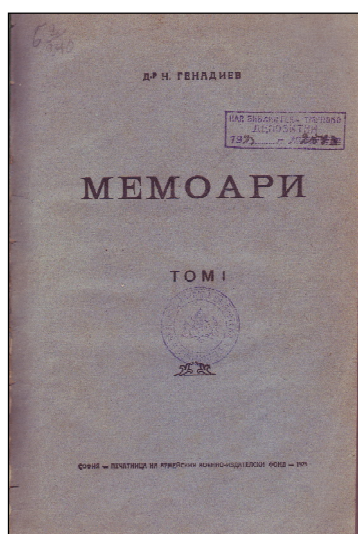
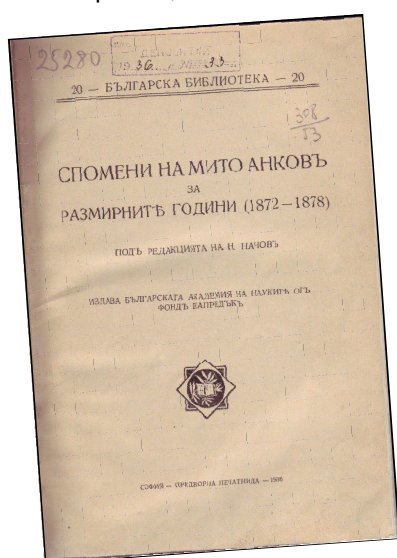
Доказателство, че в създаването на мемоарните текстове липсва спонтанност, е дългогодишната педантична работа, която най-често ги предхожда. Ако разграничим състоянията „спомням“, „припомням“ и „познавам“, ще отнесем процеса на създаването им към „волево действие, изискващо значителни усилия“ (4), чиято цел е създаване на собствен разказ за миналото с обозрими териториални граници. Към идеята за документиране на преживяното авторите пристъпват със съзнание за мисия и задълженост към съвременници и потомци. „Имах дневник, когото държах още от ученичеството си и акуратно записвах всичко по-важно от моя частен живот, както и обществените ни и политически работи...“ (5); „Още от детинството си, от 1852 г., имах навик да държа бележки и да записвам накратко всяко нещо, всяко явление, което е привличало вниманието ми по народните работи.“ (6); „Мисълта да напиша мемоарите си ме вълнува от няколко години...“ (7). Важните неща, които са записвани през значителна част от съзнателния живот, очевидно никак не са били малко, страниците са пълнили цели сандъци. За

съжаление не всичко е оцелявало, поради превратностите в живота на българина в робство.

Внимателният преглед на мемоарите с краеведско съдържание показва, че подходът при писане е различен. Тези от текстовете, които са предхождани от дневници и именно те лежат в основата на дискурса, се характеризират с по-голяма обстоятелственост и детайлизация. При тях най-често е приложен хронологичният принцип на въвеждане на краеведското. Други, които почиват само и единствено на спомени за отдавна преживяното, са по-фрагментарни и асоциативни. И за едните, и за другите обаче може да се каже, че разказаното (дори чрез характерните изразни средства) пише биографията на отминалото време.

Макар и свързани с емоционалния свят на отделната личност, краеведските мемоари са значими със своята *конкретност* – всеки спомен е географски определен, с открити териториални и хронологически рамки, а разказът назовава местата и хората с техните имена. На преден план излизат събития, свързани със средата, определяща историческия живот на народа. Силата на мемоарното описание е в детайлите, те именно го правят уникално, когато се изясняват местните нрави, нюансите в отделните обичаи, атмосферата в рода, в по-голямата общност на селото, града, региона. За тази черта от природата на мемоарите с краеведско съдържание могат да се дадат множество примери. Един от характеризиращите е автобиографията на Сава Доброплодни (8).

Фактор, който влияе върху изграждането на краеведския мемоар, е *автентичността*. В следосвобо-

денската мемоарна практика се наблюдават два типа текстове. Първите са публикувани, докато авторите им са живи, те самите са „хора на перото“, с добро образование и езикова подготовка. Атанас Илиев (1852–1927 г.) е известен книжовник и етнограф, завършил славянска филология в Прага и Белград, член на Висшия учебен съвет при Министерството на народното просвещение, началник на Училищния отдел при Българската екзархия в Цариград, народен представител; д-р Хр. Стамболски (1843–1932 г.) е професор в Медицинското училище в Истанбул; Иван Церков е учител, училищен инспектор и дългогодишен кмет на Варна (9). Автентичността на такива текстове до голяма степен е предпоставена. Дори при препечатване приживе, те остават без промяна, така както са изглеждали първоначално, въпреки че (според авторите) в тях „се съглеждат“ тук-там слаби страни.

Има обаче случаи, в които дейците-мемоаристи са неграмотни или с първоначална писмена култура. Те пишат както говорят и сътвореното от тях има характеристиките повече на устен разказ. Във връзка с това още от Възраждането се налага практиката да се прави литературна преработка на мемоарите (Ангелаки Савич, Панайот Хитов), което им придава по-добра четивност, но разрушава колорита и автентичността им, а „всяко докосване до учената книжовност е вече измествашо, децентриращо истината“ (10). Затова и част от авторите променят своето становище при следващи издания. Ето един пример: Поради своята неграмотност Панайот Хитов първоначално се доверява на Петър Берковски и Любен Каравелов, но впоследствие, макар и все още със слаба писмена култура, решава сам да напише спомените си. Обяснение за това литературната критика намира отново в словото и в творческата нагласа на личността, която губи усещането, че чуждите думи изразяват пълноценно нейния живот. „Хитов не е могъл да не жали за своя, макар и недодялан, но точен разказ, за своята потулена зад каравеловските думи истина, все едно колко са били те красиви и дори изящни.“ (11)

Вторият тип мемоарни текстове с краеведска насоченост са публикувани след смъртта на авторите и това носи рискове относно тяхната автентичност. Намесите се формулират по различен начин, но могат да се обобщат като вмешателство. В стремежа си да представят темата обективно, редакторите правят корекции. Такъв е случаят със спомените на поборника Мито Анков,

издадени от БАН през 1936 година. Редакторът Н. Начов се позовава на известните от по-късно време в историческата наука факти и на мемоарите на други съвременници – Ст. Заимов, З. Стоянов. „Прегледах казаните забележки и изказах мнение, че – понеже те съдържат интересни исторически сведения за нашето освобождение – могат да бъдат приети и напечатани, но след като претърпят значителни поправки...“ (12)

Редакторските намеси в мемоарния текст могат да бъдат не само по отношение на събитийността и хронологията, но и езикови, и пунктуационни, когато „авторът, краен фонетик, не познава никаква граматика,

не употребява главни букви и препинателни знакове“ (13). Това до голяма степен повлиява върху автентичността на текстовете. Чрез преработката им се получава така, че жанрът, който е най-непредвидим като изграждане, се оказва доста еднообразен като структуриране.

Има случаи, в които мемоарът се подлага на литературна и стилова обработка, което показва желание той да се съотнася към художествените жанрове, да е под знака на естетическото. Представители на тази тенденция са Петко Славейков, Стоян Заимов, Захари Стоянов, Константин Величков, Иван Вазов, Пейо Яворов, Константин Константинов и др. Подобно разбиране за мемоара се успоредява с идеята той да се

изгражда като историческо четиво. Дори автори, които в известна степен вече са белетризирали спомените си, в следващо издание укрепват документалната страна на своя разказ. За второто издание на „Миналото“ Тончо Жечев уточнява: „Преди всичко Заимов е продължил да събира нови материали, да изправя редица фактически грешки. За изясняване на разни обстоятелства Заимов се обръща към много свидетели и участници.“ (14)

Ако се осъществи изцяло като художествена творба, подчинена на условността, измислицата, въображението, мемоарът с краеведско съдържание губи от жанровата си специфика. Срещат се и жанрови миксове, в които „максималното разнообразие на разказваческите типове образува взаимно осмислящо се цяло“ (15). При „Записки по българските въстания“ например, „различните жанрови синтези“ освобождават творбата от гравитация около жанровия комплекс от ограничения“ и създават „един по-свободен тип разказ – назоваващ“ (16). Според нас естетическото в мемоарите би следвало да изразява само нагласата на личността да възприема – например природата, но не и да замества фактите или да ги украсява. По-важна в случая е не стилната орнаментика, а простотата на изказа, защото е пряк път към действителните преживявания. За краезнанието по-значими са автентичните текстове, независимо от техните стилови недостатъци. В изследвания период има мемоари, публикувани след смъртта на своите автори, за които може да се каже, че автентичността е основна тяхна характеристика. Редакторската намеса е единствено като бележки под линия или в края на текста, където се допълват и коментират новите постановки, неяснотите, разминаването на оригиналния споменен текст с известните на науката документи (17).

Важен фактор в изграждането на краеведските мемоарни текстове е тяхната *документалност* и *фактологичност*. Тя е специфична и условна, различна от характеристиката на официалните документи. Основава се единствено на личното свидетелство на автора, че е очевидец на събитията, за които разказва или е участник в тях. „Понеже съм бил съучастник, свидетел и внимателен наблюдател.... моите записки хвърлят светлина върху станалото тогава и отразяват самата истина...“ (18); „... лично съм видял, слушал, работил и патил през време на многогодишната си скромна служба като учител и обществен деец.“ (19) Все със същата цел

много от случаите още в заглавието на дискурса е уточнено мемоарното (изобразеното) време: „Въстаническото движение в Югозападна Македония (до 1904 г.)“ (Арсов, Славейко. С., 1926). На други места това уточнение се прави още в първите редове: „От петвековното робство, което българският народ прекара под турското завоевание, и аз бях свидетел цели 24 години.“ (20) Фиксирането на годините, превърнали се в обект на дискурса, допълнително уплътнява хронологията на събитията, мемоарната темпоралност и документалното звучене на текста.

В наблюденията си регистрирахме и случаи, в които авторът не е пряк свидетел на разказаното събитие. Тогава той използва преизказни глаголни форми, „по този начин не включва събитието, което е ненаблюдавано, в своето авторско време, а включва само разказа за събитието.“ (21) Така произведението не изгубва документалността си, само се разнообразява епическия му ритъм.

Все в същата посока на мислене в някои от мемоарите забелязахме интересен подход, който предполага фолклорно съзнание и у автора, и у предполагаемия читател – за да бъде по-убедителен, да докаже, че разказаното не е фикция, а действително се е случило, мемоаристът търси опора в песенния фолклор. В спомена за успешния отпор на котленци срещу кърджалиите Момчо Драганов цитира текста на народна песен:

*В Жеравна огън гореше, в Котел хоро играят,
на бардукюва поляна момите най-баш применени...*

Така постъпват Стефан Кисъв в разказа си за Анта войвода и Калофер и Еню Кърпачев в разказа за родолюбивия габровец Никола Сапунов (22). Когато представя местното (старото) население на Панагюрище Тодор Манев пояснява: „Заварените се наричаха Левенте... Момите пееха всякоя пролет във време на събиране на войска, по Благовец, песни: „Гради Тодор крайна кула, Тодоре Левент, Левентину...“ (23) Успоредяването на двата типа мислене (мемоарно и фолклорно) усилват краеведското звучене на текста, тъй като освен за дееца или за събитието дискурсът дава информация за фолклорната (песенната) традиция в селището.

След Освобождението от мемоара не се е очаквало да обяснява психологията на събитията, смятало се е, че излагането на фактите е по-важно от техния анализ. Такива съвети в началото на 80-те години на XIX век дава и Иван Вазов: „Тия забележки направихме, като

чуваме, че се тъкмят да се направят истории на някои събития от близкото минало. Нам засега трябва колкото се може по-точни и по-сухо изложени фактове, без украшения и без претенции, които да послужат за данни на бъдещите наши историографи.“ (24) Водени от същото разбиране за естеството на мемоарния разказ, мнозина от авторите изграждат своите трудове така и през следващите десетилетия. Строгата фактологичност на мемоарния дискурс допринася описаното в него да се възприема като истина.

Поради личната потребност на авторите да изведат специфичното в българския начин на живот, да се утвърди неговата ценност, в някои от мемоарите с краеведско съдържание се стига до положение те да удостоверят не своите лични преживелици, а истинността на описаните събития, лица, нрави и обичаи. През 90-те години на XIX век се издават сборници със спомени, в които личността на разказвача остава в сянка, на преден план излиза желанието да се даде повече информация за бита в съответното селище. Това разбиране за мемоара го представя изцяло като документално четиво, в което краеведските материали са въведени в различна степен, така че влияят и определят жанровата му структура. В редица случаи той се възприема като документ-свидетелство и от автора, и от хората, до които достига. Описанията на бита и поминъка, на образователния и църковния живот в съответния регион са подробни. Стойността на такива текстове се увеличава от дистанцията на времето, при промяна в народопсихологията, в историческата ситуация и географската характеристика на местността, града, селото.

Автентичната и документално-фактологичната страна на краеведските мемоари пряко кореспондира с фактора *обективност* при яснота, че абсолютното ѝ постигане не е възможно: „... дължен съм да изнеса фактичното положение на работата – обективните данни.“; „Едно само вярвам, а то е, че съм постигнал целта си: да бъда напълно искрен и правдив в разказа си.“ (25) Обективността е основополагаща в изграждане на краеведския мемоар поради ясно указаните му цели: да послужи като градивен материал за реконструкция на миналото – събития, процеси, явления. Това определя и познавателния характер на дискурса (26). Някои мемоари се създават именно, за да поправят предходни „небивалици“. В предговора към спомените си Арсени Костанцев споделя, че ще пише с „едната ръка на челото, а другата на сърцето“, за да не се отделя от ис-

тината, „защото като съвременник, виждал съм и виждам много „спомени“, издадени досега, но, за жал, и много небивалици и преувеличения съдържат те, с което списвачът е искал да придаде било на себе си, било другиму по-голямо значение. Употребил съм всички усилия да се запазя от такива грешки.“ (27) Авторът е склонен да приеме, че човек трябва да пише за живота си така, че да не „пощади и себе си“, защото само по този начин ще даде истинския ключ към събитията и към времето, и ще пренесе това познание в бъдещето. Очевидно е тук разбирането за мемоара като диалог между поколенията.

Диалогът има обаче и друга характеристика, и в нея се проявява факторът *откритост*. Дейците, които имат претенции да са свидетели и дейни участници в стопанския, политическия и културния живот на страната като цяло и на отделни региони, публикуват мемоарите си, за да изяснят своите приноси. Те желаят съвременниците да вземат отношение към написаното и в спора да се изясни истината. „От друга страна – споделя Никола Геннадиев, – понеже целта ми е да излезе наяве истината, цялата истина, предпочитам моите спомени да станат достояние на обществото, додето са живи някои от лицата, засегнати в тях, и додето съм жив аз. Те ще имат възможност да възразят против това, което мислят, че е погрешно изложено от мене, аз ще мога да отговоря и по тоя начин бъдещият историк ще има пред себе си по-безпогрешни сведения и народа ще може по-добре да се осветли върху миналото и да разбере по кой път да тръгне в бъдеще.“ (28) Авторите не се задоволяват с това, че ще изложат събитията, както ги усещат. Те желаят спомените им да се приемат като истина за времето, а не единствено за отделния човек. Мемоарът започва да се осмисля не просто като изповед и памет за епохата, а като начин да се възприеме върнатата позиция, необходима за бъдещите поколения. Паметта става законодателство. „Не се ръководех от никакви авторитети и правила: святата истина ми бе знамето“ – споделя Захари Стоянов. В следосвобожденските мемоарни текстове самочувствието относно значимостта на написаното е преплетено с желание за диалог, без авторите да възприемат себе си като последна инстанция и с очевидна готовност за дебат по представените мнения.

Двойствената природа на краеведските мемоарни текстове не изключва проявата и на още един фактор – *субективизмът*. Той е от най-ценните им характерис-

тики, прави ги физиономични, явява се като задължителен компонент на всяка ретроспекция (29). Проявата му е до голяма степен закономерна и неконтролируема. Среща се там, „гдето чувствата, незаметно за нас, сами вземат връх над хладния анализиращ ум“ (30), а чувства в мемоарите винаги има – преживяното е изстрадано, преминало през сърцето, утаено във времето. Субективизмът е очаквана и естествена мемоарна черта, защото „личността на разказвача прекарва спомените през една цедка и то много важна – своя вкус, предпочитание, отношение, позиция... Тя може да не е далече от действителната, но не е абсолютната истина...“ (31)

Въпреки това разбиране мнозина възприемат субективизма като недостатък. Според Д. Подвързачов този тип текстове „обикновено се пишат по една класическа рецепта: взема се зрънце историческа правда, залива се с пълен котел вряло самохвалство и се бърка, докато стане на пяна, която се предлага на читателя за консумация. Дъвче се лесно, но някои по-чувствителни стомаси не я смилат“ (32). Самият Вазов, който препоръчва фактологичност на мемоарния дискурс, е съблазнен от художественото и субективното, и го показва в мемоара „Неотдавна“. Следването на фактите според него е трудно постижимо и би следвало още от самото начало да не се смесват история и литература. По повод книгата на А. Шопов „Десетдневно царуване“ (С., 1881) Вазов отбелязва, че авторът имал под ръка писма и дневници, „искал да пише за въстанието, но като видял, че това не му е по сила, се заловил да пише роман“ и то нескоропан. Неговата представа обаче за субективността и обективността е твърде литературна. Субективният избор и подход на мемоариста към явленията според него е възможен, стига те да са вероятни, т.е. да не противоречат на истината за обществото и народа (33). Поради това едно и също събитие в мемоарите добива различни лица. Такова е разбирането и на някои от съвременните изследвачи върху проблемите на колективната памет. В това си качество мемоарите са „настояще на миналото“ и се занимават с неговото представяне, не каквото то реално е станало, а такова, каквото е запомнено (34). И макар че мемоаристът е „длъжен да предава добросъвестно, правдиво и честно обективната действителност, никой не може да му отнеме правото на субективно отношение към факти и събития“ (35). Стремехът да се лиши мемоарът от субективност в много голяма степен го обезсмисля, тъй

като значимото за този жанр е личността да разкрие своята гледна точка към събитията и явленията от епохата, да ги представи като свои преживявания.

Смятаме, че за краеведските материали в мемоарите субективизмът не е от първостепенна важност, тъй като не застрашава личността и нейната представителност в обществото. Създаването им е социален феномен – те са извикани за живот от реалните нужди на хората и времето, в което живеят техните автори. Силата на мемоарното описание е в изследване на родовите връзки, в истории от детството, обучението, празниците и битата в селището. В мемоарите субективизмът се изразява по отношение на събитията в родната среда, проявява се повече в идеята, че те са не само памет, но и поука, която може да се постигне, ако се изтъкват единствено достойнствата на българските нрави и обичаи. Именно разказът за действително случилото се и неговото личностно и емоционално осмисляне води до създаване на текстове с изключително ярка характеристика на времето. Има моменти в краеведския разказ, в които субективността добива „удивителна релефна очертаност“ – това е мигът, в който извън всяка историческа хронология се изтъкват стойностите от живота на някогашните хора (36).

Мемоарите с краеведско съдържание са осмислена, преживяна, изстрадана реакция на действително случили се събития. Това са текстове-изповеди, характеризирани се с откровеност, призвани да допълнят документите, или да ги заместят, когато няма такива, и по този начин да населят историята с лица и характери. Отношението към факта в тях минава през личностния критерий за подбор, осъществен чрез проявите на паметта. „Да наложиш вето върху авторовата субективност при мемоарите, значи да поставиш под съмнение самия жанр“ (37). Субективни или не краеведските мемоари са искрени, изпълнени с дълбоки чувства. Те разкриват личността на самия автор от специфичен, неповторим ъгъл и историята не като документ, а като дискурс.

Разслоеното разглеждане на природата на мемоарите с краеведско съдържание показва, че независимо от стилового им изграждане, от различните степени на проявление на факторите, които ги определят и им придават, от една страна, историческа, а от друга, литературна стойност, знанието за края неизменно присъства. То се подразбира като необходимост и най-често то задава стойности за род, семейство, бит, нрави,

обичаи, които правят личността устойчива във времето. Чрез тях именно авторът се легитимира в обществото. Създаването на мемоар е резултат от целенасочено решение, плод на лична нагласа и дългогодишна работа. Логично е прилагането на добре очертан критерий за подбор какво да влезе и какво не, за какво точно да се разкаже и как. Краеведските сведения в мемоарните съчинения попадат по критерия „най-ценното, най-важното“. Това е причина познанието за края да бъде не статика (да се опише какво е било), а динамика на мисленето, определена философия, чрез която се дава живот на миналото.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Вж **Георгиев**, Кънчо. Личните документи в историко-познавателния процес. – В: *Л и ч н и т е* документи като исторически извор. С., 1987, 9–63.
2. **Милетич**, Любомир. Освободителната борба в Костурско (до 1904 год.). По спомени на Пандо Кляшев. С., печ. П. Глушков, 1925. 136 с.
3. Вж **Шарова**, Крумка. „Миналото“ на Ст. Заимов и мястото му в българската историческа наука. От мемоари към история. – *ИДА*, № 50, 1985, с. 64; БИА НБКМ, ИА 9132, ИА 8656.
4. **Аткинсън**, Уйлям. Памет и суперпамет. С., 1993, с. 74.
5. **Доброплодни**, Сава. Кратка автобиография. Извлечена от пространната му, която описва частния, общ. и полит. живот на България от 1827 г. до днес заедно със своя си. С., 1893, с. 5.
6. **Стамболски**, д-р Христо Танев. Автобиография, дневници и спомени. Т. 1. (1852–1868 г.) С., 1927, с. 4.
7. **Генадиев**, Никола. Мемоари. С., 1923, с. 3.
8. Вж **Доброплодни**, Сава. Цит. съч., 49–56.
9. **Историята** на България в мемоарната литература. Ч. 1. Библиогр. указ. Състав. Ив. Петрова, Ив. Вангелова. С., 1985, с. 21, 29–31.
10. **Стефанов**, Валери. Записки по словесните въстания. – *Л и т. м и с ъ л*, 1995–1996, № 3, с. 105.
11. **Хайтов**, Николай. – В: *Х и т о в*, Панайот. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 8.
12. **Начов**, Н. Предговор. – В: *А н к о в*, Мито. Спомени на ... за размирните години (1872–1878). С., 1936, с. V.
13. **Пак** там, с. 22.
14. **Жечев**, Тончо. Стоян Заимов, Атанас Узунов и Тракийското съзаклятие. – В: *З а и м о в*, Стоян. Атанас Узунов. С., 1968, с. 9.
15. **Георгиев**, Никола. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“ – В: *З а х а р и С т о я н о в* – нови изследвания и материали. С., 1980, 16–77.
16. По въпроса вж **Вучева**, Албана. За характера и поведението на „Записки по българските въстания“. – В: *П о в е с т в о в а т е л е н* спев. Българската мяра в литературата. С., 1998, 112–121.
17. Вж **Сборник** на „Калоферска дружба“. Кн. 2. С., печ. Б. А. Кожухаров, 1924; **Юбилеен** сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 – 20 април 1926). С., Копривщенско д-во 20 април 1876 год., Държ. печ., 1926; и др.
18. **Стамболски**, д-р Христо Танев. Цит. съч., с. 4.
19. **Груев**, Йоаким. Моите спомени. Пловдив, 1906.
20. **Андонов**, Иван. Из спомените ми от турско време. Пловдив, 1927, с. 5.
21. **Базова**, Цветана. Особенности на мемоарния жанр. – В: *З а х а р и С т о я н о в* – нови изследвания и материали. С., 1980, с. 149.
22. **Драганов**, Момчо. Спомени за изгорелия Котел или исторически, етнографски и други бележки за гр. Котел. Варна, 1898, с. 18; **Сборник** на Калоферска дружба. Кн. 2. С., 1924, с. 162; **Кърпачов**, Еня. Из ръкописите на ... С., 1932, с. 7.
23. **Манев**, Тодор. Панагюрище, неговото заселване, битие и въстание. Пловдив, 1906, с. 5.
24. **Вазов**, Иван. Събр. съчинения. Т. 19. С., 1979, с. 287.
25. **Церов**, Иван. Предходна дума. – В: Церов, Ив. Спомени и бележки. Кн. 1. Варна 1923, с. 3.; **Кисов**, С. И. Българското опълчение в освободителната руско-турска война. Възпоменания на запасния полковник. С., 1902.
26. По въпроса вж **Рикьор**, Пол. Обективност и субективност в историята. – В: *Р и к ъ о р*, П. История и истина. С., 1993, с. 15; **Гоф**, Жак льо. Знание и власт: обективност и манипулация на миналото. – В: *Д у х ъ т* на „Анали“. С., 1997, 105–109.
27. **Костанцев**, Арсени. Спомени. С., 1917, с. 7.
28. **Генадиев**, Никола. Цит. съч., с. 4.
29. Вж **Черноморский**, М. Н. Источниковедение истории СССР. М., 1976, с. 243.
30. **Заимов**, Стоян. Миналото. Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 г. С., 1983, с. 19.
31. **Полянов**, Владимир. Среци по дългия път. С., 1984, с. 5.
32. **Подвързачов**, Димитър. Избр. произведения. С., 1981, с. 393.
33. **Вазов**, Иван. Събр. съчинения. Т. 21. С., 1950, с. 126, 134.
34. Вж **Лавабр**, Мари-Клер. История и памет: някои отправни точки. – *С о ц и о л. п р о б л.*, 1998, № 3, 7–15.
35. **Каранфилов**, Ефрем. Най-българското време. С., 1979, с. 111.
36. **Рикьор**, Пол. История и истина. С., 1993, с. 23.
37. **Кардин**, В. – *В о п р. л и т е р а т у р и*, 1963, № 9, с. 74.

